

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΦΕΝΤΗ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΣΑ.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΟΣΧΟΒΗ

Ο ναός του Χριστού εγγράφεται στο βορειοανατολικό άκρο της Κριτσάς σε γειτονιά που διατηρεί τον μεσαιωνικό οικιστικό ιστό της και σε γενικές γραμμές ταυτίζεται χωρικά με το χωριό Χριστός, το ένα από τα τρία χωριά (Chiperiana, Cornarata, Christos) που συνέθεταν την οικιστική ενότητα της Κριτσάς κατά τη Βενετοκρατία (Μοσχόβη 2010α, 89-90). Ο ναός είναι δίκλιτος, με το νεότερο κλίτος αφιερωμένο στους αγίους Αναργύρους (εικ. 1). Στο εσωτερικό του νότιου κλίτους διασώζεται τοιχογραφικός διάκοσμος (Gerola [Λασιθιωτάκης] 1961, 84, αρ. 563).

Εικ. 1: Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά, πριν την έναρξη των αναστηλωτικών εργασιών το 2011. Άποψη από ΝΑ.

Κατά τα έτη 2008-2009 εκπονήθηκαν οι μελέτες για την αναστήλωση του ναού και τη συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν από το 3ο Κ.Π.Σ.¹ Το 2011 το έργο «Αποκατάσταση και συντήρηση τοιχογραφικού διακόσμου στον ναό του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά» εντάχθηκε στο ΕΣΠΑ (ΠΕΠ Κρήτης). Οι εργασίες ξεκίνησαν τον Σεπτέμβριο του 2011 και ολοκληρώνονται στο τέλος του 2014.² Στην παρούσα εργασία θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα από τις εργασίες διερεύνησης που πραγματοποιήθηκαν στο κτηριακό κέλυφος και τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού. Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας, στον περιβάλλοντα χώρο και στο εσωτερικό του ναού, μαζί με τη μελέτη των κινητών ευρημάτων, θα παρουσιαστούν προσεχώς.³

1 3ο Κ.Π.Σ. «Μελέτες Ορίμανσης Έργων». Στην εκπόνηση των μελετών εργάστηκαν οι: Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Γ. Μοσχόβη, αρχαιολόγος, Ε. Λιόλιος, συντηρητής, Ι. Περούλιου-Σεργάκη, αρχιτέκτων, Μ. Χατζημανώλης, συντηρητής αρχαιοτήτων.

2 Τις εργασίες επέβλεψαν οι: Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Ε. Λιόλιος, συντηρητής, και η υπογράφουσα. Επικεφαλής του συνεργείου ήταν ο ειδικευμένος τεχνίτης της 13ης Ε.Β.Α. Μ. Ασαριώτης και οικονομικός υπόλογος η Ε. Ρουκούνη. Η ομάδα εργασίας του έργου απαρτιζόταν από τους αρχαιολόγους: Μ. Κατηφόρη και Χ. Μπιλιμέζη, την αρχιτέκτονα Ι. Περούλιου-Σεργάκη, και τους τεχνίτες και εργάτες Γ. Παπουτσάκη, Γ. Δατσέρη, Κ. Γρηγοράκη, Ι. Σταματάκη και Γ. Χαβάκη.

3 Στην ανασκαφική έρευνα διερευνήθηκαν 47 τάφοι. Οι οκτώ βρέθηκαν στο δάπεδο του ναού.

Η οικοδομική ιστορία του κτηρίου – κατασκευαστικές φάσεις

Πρόκειται για οικοδόμημα που απαρτίζεται από τρία διαφορετικά μέρη κατασκευασμένα με χρονική απόσταση μεταξύ τους. Στο πέρασμα των αιώνων δέχθηκε επισκευές και μετατροπές με αποτέλεσμα να έχει σοβαρά προβλήματα, κυρίως λόγω των ρηγματώσεων τμημάτων της τοικοποιίας του. Με τις αναστηλωτικές εργασίες που εκτελέστηκαν, επιλύθηκαν τα προβλήματα του κτηριακού κελύφους και παράλληλα αξιοποιήθηκε η ευκαιρία να διερευνηθεί η οικοδομική ιστορία του κτηρίου (εικ. 2).

Εικ. 2 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά, μετά τις εργασίες καθαίρεσης των εξωτερικών επιχρισμάτων το 2012. Αποψη από νοτιοδυτικά.

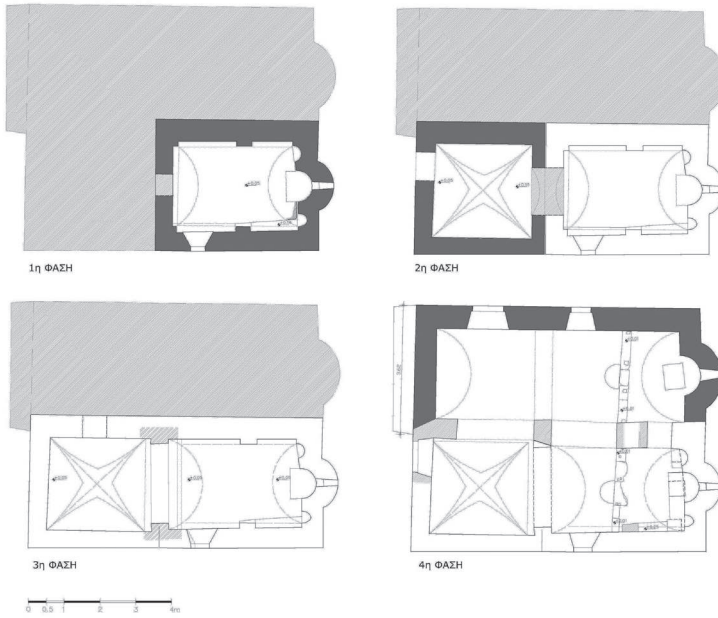
Ι. Ο αρχικός ναός είναι το μονόχωρο, θολοσκεπές κτίσμα με κυλινδρικό θόλο, στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοδομήματος (σχ. 1 και 2). Έχει εξαιρετικά μικρές διαστάσεις, μόλις 4,58 x 3,70 μ. Η εσωτερική του επιφάνεια είναι περίπου 9 τ.μ. Στην ανατολική του πλευρά σχηματίζεται υψικορμη ημικυλινδρική κόγχη με μικρή φωτιστική θυρίδα. Στο εσωτερικό, η κεντρική κόγχη πλαισιώνεται από δύο μικρότερες εν είδει κογχών πρόθεσης και διακονικού. Πλίνθινη άτεχνη ταινία διατρέχει οριζόντια τον ανατολικό τοίχο (εικ. 3). Στους πλευρικούς τοίχους διαμορφώνονται δυο άνισα αβαθή ζεύγη τοξωτών αφιδωμάτων διαμορφωμένα από λαξευτούς λίθους. Στο τύμπανο του δεύτερου τόξου, στον νότιο τοίχο, έχει διανοιχθεί ορθογώνιο παράθυρο σε μεταγενέστερη φάση. Ο ναός διέθετε περιμετρικά χαμηλό θρανίο, που έχει καταστραφεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Διασώθηκε μόνο ένα μικρό τμήμα του στη νοτιοανατολική γωνία. Η τοικοποιία του κτηρίου είναι αμελούς κατασκευής, με μεσαίους και μικρούς αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα υπόλευκου χρώματος.

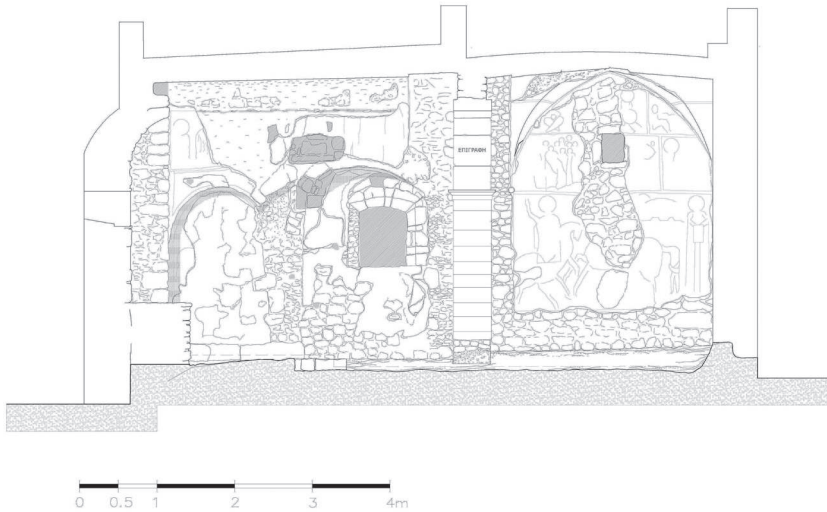
Εικ. 3 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά. Εσωτερική άποψη του νότιου κλίτους κατά τις εργασίες διερεύνησης.

Από αυτούς οι τέσσερεις ήταν τοποθετημένοι εξ αρχής στον κλειστό χώρο, ενώ οι άλλοι τέσσερεις εντοπίστηκαν κάτω από τη θεμελίωση του κτηρίου της δεύτερης φάσης, βρισκονταν δηλαδή στην αυλή του αρχικού ναού.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΦΕΝΤΗ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΣΑ

Σχ. 1 : Κατασκευαστικές φάσεις, κάτοψη. (Αποτύπωση, σχεδίαση: Ίρις Περούλιου-Σεργάκη.)

Σχ. 2 : Τομή κατά μήκος, νότιο κλίτος. (Αποτύπωση, σχεδίαση: Ίρις Περούλιου-Σεργάκη.)

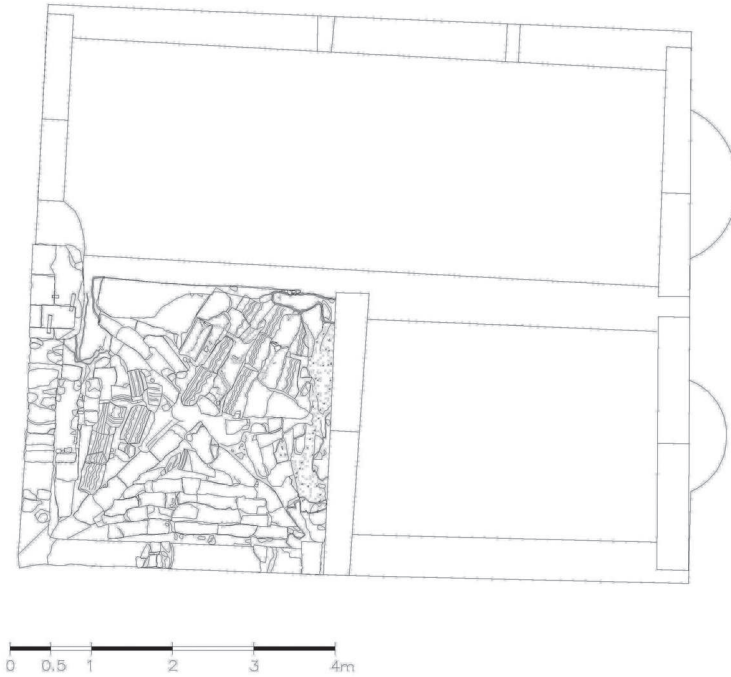
Στο εσωτερικό του ναού, μετά την αφαίρεση αλληπάλληλων στρωμάτων ασβέστη, εντοπίστηκαν τρία στρώματα επιχρισμάτων από ασβεστοκονίαμα. Το αρχαιότερο στρώμα επιχρισματος είναι ένα ιδιαίτερα ισχυρό «πατητό» με ανοικτό γκριζό χρώμα. Το δεύτερο ίσως να αποτελεί προετοιμασία του τρίτου, το οποίο φέρει σπαράγματα ζωγραφικού διακόσμου. Μετά την αποξήλωση του δαπέδου από τοιμεντοκονία βρέθηκαν τμήματα από παλαιότερο δάπεδο του ναού, από αστρακάσβεστο, όπως και τέσσερεις λαξευτοί στο φυσικό πέτρωμα τάφοι, δίχως κτερίσματα και οστά. Από αστρακάσβεστο ήταν καλυμμένη και η εξωτερική επιφάνεια του θόλου.

Εξωτερικά ο ναός ήταν επιχρισμένος με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος, το οποίο εντοπίστηκε στον αρμό που υπάρχει στο σημείο επαφής του αρχικού ναού με το δυτικό πρόσκτισμα. Το νέο κτήριο «ακούμπησε» πάνω στον δυτικό τοίχο⁴ του αρχικού ναού, με αποτέλεσμα να διατηρηθεί το εξωτερικό επίχρισμα που υπήρχε στη δυτική όψη του ναού. Πρόκειται για επίχρισμα που έχει ως *terminus ante quem* τις αρχές του 14ου αι., εποχή κατά την οποία χρονολογείται ο τοιχογραφικός διάκοσμος του προσκτίσματος, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω. Επίσης, στη θεμελίωση του ναού βρέθηκαν άλλοι τέσσερεις λαξευτοί τάφοι στον φυσικό βράχο. Είναι προφανές ότι, πριν ανεγερθεί το κτήριο, ο χώρος είχε τη χρήση νεκροταφείου, χρήση που συνέχισε να έχει έως πριν περίπου εκατό χρόνια.

II. Το πρόσκτισμα της επέκτασης προς δυσμάς είναι ορθογώνιας κάτοψης (3,70 x 2,75 μ.) και έχει στεγαστεί με σταυροθόλιο άτεχνης κατασκευής, πιθανόν από τεχνίτες που δεν ήταν εξοικειωμένοι με ανάλογες κατασκευές (σχ. 1). Η λιθοδομή του δεν διαφοροποιείται κατασκευαστικά από αυτήν του αρχικού κτίους. Ψηλά, στη νότιά του όψη ανοίγεται μικρή ορθογώνια θυρίδα. Στη δυτική όψη η θυρίδα είναι οξυκόρυφη, με λίθινο πλαίσιο. Στην κορυφή της εντοπίστηκαν τα ίχνη εντοιχισμένων πινακίων σε σταυρόσχημη διάταξη. Μία πόρτα εισόδου, που έχει διευρυνθεί σε δεύτερη φάση, ανοίγεται έκκεντρα στον δυτικό τοίχο. Η στέγη του σταυροθολίου έφερε επικάλυψη με αστρακάσβεστο, κάτω από την οποία αποκαλύφθηκε *in situ*, σε όλη την έκταση, η αρχική κεράμωση. Φαίνεται πως η κεράμωση είχε επιδεχθεί αρκετές επισκευές επειδή η τοποθέτηση των κεραμιδιών ήταν αρκετά ακατάστατη. Οι καλυπτήρες ανήκουν στον συνηθισμένο τύπο κεραμιδιών, τριγωνικής διατομής του 14ου αι., τα οποία έχουμε εντοπίσει και σε άλλους ναούς της περιοχής (Μοσχόβη 2010β, 260-261, σχ. 5, 7), ενώ οι στρωτήρες είναι μεγάλων διαστάσεων και επίπεδοι (σχ. 3 και εικ. 4). Πρώτη φορά εντοπίζονται στρωτήρες αυτού του τύπου στην περιοχή του Μεραμπέλου.

III. Στις αρχές του 17ου αι., και συγκεκριμένα ανάμεσα στα έτη 1614-1615, καθαιρέθηκε ο διπλός μεσαίος τοίχος που χώριζε τα δύο κτίσματα, τα οποία έτσι ενοποιήθηκαν (σχ. 1). Στη θέση συνένωσής τους κατασκευάστηκε το ενισχυτικό τόξο, που φέρει κτητορική επιγραφή. Η επιγραφή είχε καταγραφεί από τον Giuseppe Gerola, όμως κατά τα τελευταία έτη είχε ασβεστωθεί και δεν ήταν ορατή (Gerola 1932-40, 531). Εντοπίστηκε κατά τις εργασίες διερεύνησης, μετά

⁴ Η συγκεκριμένη πρακτική είναι μοναδική, τουλάχιστον στην ευρύτερη περιοχή, όπου συνηθίζεται, όταν επεκτείνονται οι ναοί προς τα δυτικά, να καταστρέφεται ο δυτικός τοίχος του αρχικού ναού.

Σχ. 3 : Κεράμωση σταυροθολίου. (Αποτύπωση, σχεδίαση: Ίρις Περούλιου-Σεργάκη.)

την αφαίρεση στρωμάτων από ασβέστη. Μνημονεύει τον Γεώργιο Μαζηζάνη και τον Γεώργιο Κοντογιάννη. Το όνομα του πρώτου αφιερωτή μάς είναι γνωστό από την Παναγία την Κερά, όπου υπάρχει η απεικόνιση του Γεώργιου Μαζηζάνη, κτήτορα του βόρειου κλίτους του ναού (Μυλοποταμιτάκη 2005, 87, εικ. 60). Φαίνεται ότι η οικογένεια Μαζηζάνη παρουσιάζει μία συνέχεια τεσσάρων περίπου αιώνων στην περιοχή. Την ίδια περίοδο είναι πιθανόν να έγιναν και άλλες επεμβάσεις στον ναό, όπως η υπερύψωση των αετωματικών στηθαίων στις απολήξεις των τοίχων, η επικάλυψη των στεγών με αστρακάσβεστο πάνω από την κεράμωση του σταυροθολίου και η διεύρυνση των ανοιγμάτων. Τέτοιου τύπου επεμβάσεις υπήρξαν πολύ διαδομένες στους ναούς της περιοχής του Μεραμπέλου (Μοσχόβη 2010β).

Εικ. 4 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά. Το σταυροθόλιο του προσκτίσματος με την αρχική κεράμωση του 14ου αι.

IV. Το 1877 ανοικοδομήθηκε το βόρειο κλίτος σε αναλογία με το υπάρχον κτήριο και διανοίχθηκαν δύο τοξωτά ανοίγματα για την επικοινωνία των κλιτών (σχ. 1). Με την επέμβαση αυτή κατεδαφίστηκε ολόκληρος σχεδόν ο βόρειος τοίχος του αρχικού κτηρίου. Το βόρειο κλίτος στεγάστηκε με θόλο που εξωτερικά είναι επικαλυμμένος από αστρακάβεστο και ενισχύθηκε με λίθινο τόξο που στις απολήξεις του κοσμείται με περίτεχνο φυτικό κόσμημα σε χαμηλό ανάγλυφο. Στη βόρεια πλευρά ανοίγεται είσοδος με ορθογώνιο θύρωμα από σκληρό γκρίζο ασβεστολιθικό πέτρωμα που φέρει στο ανώφλι τη χρονολογία ανέγερσης του κλίτους 1877. Από το ίδιο πέτρωμα είναι κατασκευασμένο το πλαίσιο του παραθύρου και το διλοβο αγιοθύριδο. Τα σταυρόσημα φυτικά κοσμήματα που φέρουν τα λίθινα πλαίσια των ανοιγμάτων αντιγράφουν πολύ πιστά πρότυπα της ύστερης Βενετοκρατίας.

Η κατασκευαστική αρτιότητα του κτηρίου αποδεικνύει την εξαιρετική ικανότητα του συνεργείου, το οποίο εργάστηκε και στην ανοικοδόμηση του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας της Κριτσάς και, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, ήταν από την Κάρπαθο. Η διαμονή τους στην περιοχή τεκμηριώνεται και μέσα από έγγραφα της εποχής.⁵ Κατά τον 20ό αιώνα έγιναν μικρότερες επεμβάσεις, όπως η κατασκευή καμπαναριού στη δυτική όψη, στο σημείο ένωσης των δύο κτηρίων, και η αποχωμάτωση στο εσωτερικό του νότιου κλίτους, με αποτέλεσμα να απογυμνωθούν τα θεμέλια του ναού.

Τοιχογραφικός διάκοσμος

I. Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από τις εργασίες διερεύνησης, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, ο αρχικός ναός αγιογραφήθηκε σε μεταγενέστερη φάση από την οικοδόμηση του κτηρίου. Αρχικά ήταν επικρισμένος με ασβεστοκονίαμα γκρίζου χρώματος πάνω από το οποίο εντοπίστηκαν δύο επάλληλα στρώματα ασβεστοκονιάματος. Το νεότερο στρώμα διασώζεται αποσπασματικά στον νότιο τοίχο και στις μικρές κόγχες που πλαισιώνουν την αψίδα του ιερού. Στις κόγχες αυτές αποκαλύφθηκαν δύο μετωπικές μορφές αγίων. Πρόκειται για την αγία Μαρίνα και μια ακόμη γυναικεία μορφή που

Εικ. 5 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά.
Η αγία Μαρίνα στη νότια κόγχη του ιερού.

δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης (εικ. 5). Η παρουσία γυναικών αγίων στον χώρο του ιερού αποτελεί παράδοξο, που προς το παρόν δεν έχει ερμηνευτεί. Στο κάτω τμήμα του τυμπάνου του νοτιοανατολικού τυφλού αψιδώματος διασώθηκε μορφή νεαρού άνδρα και στην ανώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου μορφή άνδρα με λευκή γενειάδα και σγουρή κόμη που ταυτίζεται

⁵ Σύμφωνα με πληροφορία που μου έδωσε η ιστορικός κ. Μ. Σωρού, η οποία κατά την έρευνά της στα αρχαία βρήκε το συμφώνητικό για την ανέγερση του ναού της Παναγίας της Οδηγήτριας με τεχνίτες από την Κάρπαθο.

Εικ. 6 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά.
Η μορφή του Πέτρου από τον τοιχογραφικό
διάκοσμο του αρχικού ναού.

με τη μορφή του Πέτρου, από την παράσταση της Ανάληψης (εικ. 6).

Επιχειρώντας μία πρώτη προσέγγιση θεωρούμε ότι η μορφή του Πέτρου είναι δυνατό να συγκριθεί με το δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών από τον ναό της Αγίας Κυριακής στην Αργυρούπολη (Ανδριανάκης & Γιαπιτσόγλου 2012, 262), αλλά και με τις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά και συγκεκριμένα με τη μορφή του Πέτρου στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων. Σύμφωνα με τον Μιχάλη Ανδριανάκη, η ζωγραφική του Κουρνά αποτελεί

δείγμα της Κομνηνείας παράδοσης του τέλους του 12ου αι. (Ανδριανάκης 1991, 21-22, πίν. 17α). Οι τοιχογραφίες της Αργυρούπολης είναι πιο επαρχιακό έργο σε σχέση με τον Κουρνά, αλλά για τον λόγον αυτό είναι τεχνοτροπικά πιο κοντά στη μορφή του Πέτρου από τον ναό της Κριτσάς, που αποδίδεται με σκληρά χαρακτηριστικά και έντονη χρήση της γραμμής. Σε γενικές γραμμές οι τοιχογραφίες του αρχικού ναού είναι έργο επαρχιακού τεχνίτη, το οποίο θα μπορούσε να έχει φιλοτεχνηθεί κατά τα τέλη του 12ου και έως τις αρχές του 13ου αι.

II. Σε πολύ καλύτερη κατάσταση διατήρησης σώζεται ο διάκοσμος στο δυτικό πρόσκτισμα. Πριν τις εργασίες συντήρησης οι τοιχογραφίες καλύπτονταν από παχύ στρώμα αιθάλης. Ο καθαρισμός τους ανέδειξε ένα σύνολο παραστάσεων από τη Δευτέρα Παρουσία, θέμα που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του εικονογραφικού προγράμματος (εικ. 7). Συγκεκριμένα: στο σταυροθόλιο εικονίζεται ο

Εικ. 7 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά. Γενική εσωτερική άποψη του πρόσκτισματος με σκηνές από τη Δευτέρα Παρουσία.

Χορός των Αποστόλων και των Αρχαγγέλων. Ένθρονοι Απόστολοι τοποθετούνται ανά τρεις και ανά δύο στα τριγωνικά διάχωρα που σχηματίζονται από το σταυροθόλιο και στα σφαιρικά τρίγωνα εικονίζονται Χερουβείμ.

Στην άνω ζώνη του δυτικού τοίχου αναπτύσσονται σκηνές από τον Παράδεισο που περιλαμβάνουν την Ένθρονη Παναγία, τους Πατριάρχες με τις ψυχές Δικαίων, τον Καλό Ληστή και τη φλόγινη ρομφαία που φρουρεί την πύλη της Εδέμ. Στη μεσαία ζώνη απεικονίζονται οι τιμωρίες των κολασμένων, ανδρών και γυναικών, σε παρατακτική διάταξη.

Στην άνω ζώνη του νότιου τοίχου απεικονίζεται η Φιλοξενία του Αβραάμ και ο Άφρονας Πλούσιος με παράθεση του συγκεκριμένου χωρίου (Πατεδάκης 2011, 220-221, πίν. 14). Στη μεσαία ζώνη υπάρχουν σκηνές με αιρετικούς κολασμένους, αναφέρονται Αρειανοί και Σαβελλιανοί. Επίσης απεικονίζεται το Κήτος της Κόλασης και ο Ζυγός της Δικαιοσύνης. Στην άνω ζώνη του βόρειου τοίχου απεικονίζονται οι παραστάσεις της Γης και της Θάλασσας που αποδίδουν τους νεκρούς (εικ. 8, 9) και στη μεσαία ζώνη Χορός Πατριαρχών και Δικαίων.

Στην κατώτερη ζώνη του δυτικού τοίχου απεικονίζεται η ολόσωμη μορφή αγένειου νέου με ποδήρη ταινιωτό χιτώνα με την επιγραφή «Παρομοιωθείς Χωνιάτης» (Gerola 1908, πίν. 16 αρ.1) (εικ. 9). Τον πλαισιώνουν η αγία Κυριακή και ο άγιος Παντελεήμων, που στρέφεται ελαφρώς προς τον νέο, ο οποίος όταν αποδόθηκε η μορφή του στην τοιχογραφία πρέπει να ήταν ήδη νεκρός, σύμφωνα με την ερμηνεία της «σπάνιας εικαστικής ορολογίας» που χρησιμοποιεί η επιγραφή (Πατεδάκης 2011, 212-214) (εικ. 10). Στον νότιο τοίχο

Εικ. 8 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά. Η απεικόνιση της Θάλασσας που αποδίδει τους νεκρούς. Λεπτομέρεια.

Εικ. 9 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά. Η απεικόνιση της Γης που αποδίδει τους νεκρούς. Λεπτομέρεια.

Εικ. 10 : Ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά. Ο Χωνιάτης με τον άγιο Παντελεήμονα στη νοτιοδυτική γωνία του προσκτίσματος.

αντικριστά απεικονίζονται έφπιποι άγιοι: Γεώργιος και το πιθανότερο Δημήτριος. Από τον σωζόμενο τοιχογραφικό διάκοσμο απουσιάζει ο ένθρονος Παντοκράτωρ, όπως συνηθίζεται σε παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας. Πιθανώς η παράσταση υπήρχε στο ανατολικό τύμπανο που βρισκόταν στη θέση του σημερινού ενισχυτικού τόξου.

Ο εσατολογικός χαρακτήρας του προγράμματος και η μορφή του νέου, που παραπέμπει σε νεκρικό πορτραίτο, υποδεικνύουν τον ταφικό χαρακτήρα του κτηρίου. Για τις τοιχογραφίες του προσκτίσματος δεν υπάρχουν αμφιβολίες ότι είναι έργο του ίδιου εργαστηρίου που επιμελήθηκε τον διάκοσμο του κεντρικού κλίτους της Παναγίας της Κεράς στην Κριτσά. Μελετήθηκε από την αξέχαστη Στέλλα Παπαδάκη-Όκλαντ, η οποία επιγραμματικά έχει χαρακτηρίσει τον τοιχογραφικό διάκοσμο ως «μία επαρχιακή εκδοχή της πρόσμιξης των μορφών της μεσοβυζαντινής τέχνης με στοιχεία του πρώιμου παλαιολόγειου εικαστικού λεξιλογίου». Η τεχνοτροπία αυτή, ευρύτατα διαδεδομένη στην περιοχή του Μερραμπέλου (Παπαδάκη-Όκλαντ 1967 και 2001, 70-78), χρονολογείται στις δύο πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα.

Συμπεράσματα

Συνθέτοντας τα παραπάνω δεδομένα και παρακολουθώντας την πορεία του θρησκευτικού συγκροτήματος μέσα στους αιώνες παρατηρούμε ότι οι κύριες οικοδομικές του φάσεις εντάσσονται σε χρονικές περιόδους με έξαρση στην ανοικοδόμηση, την τοιχογράφηση και την ανακαίνιση ναών.

Ξεκινώντας από την πιο πρόσφατη φάση του συγκροτήματος το 1877, η ανέγερση του βόρειου κλίτους εκφράζει τη δραστηριότητα του δεύτερου μισού του 19ου αι., εποχή κατά την οποία, λόγω των μεταρρυθμίσεων που λαμβάνουν χώρα στην οθωμανική αυτοκρατορία, ανοικοδομούνται πολλοί νέοι ναοί.⁶

Η ανακαίνιση που δέχθηκε ο αρχικός ναός κατά τις αρχές του 17ου αι. πραγματοποιείται επίσης σε μία χρονική περίοδο που συνδέεται με έντονη οικοδομική δραστηριότητα. Από τα μέσα του 16ου αι. στην Κριτσά και στην ευρύτερη περιοχή του Μερραμπέλου μεγάλος αριθμός ναών ανακαινίζεται ή ανοικοδομείται. Η κατασκευή αετωματικών στηθαίων, η επικάλυψη των θόλων με αστρακάσβεστο, η διεύρυνση των ανοιγμάτων, είναι συνήθεις επεμβάσεις που γίνονται προκειμένου οι ναοί να «εκσυγχρονιστούν μορφολογικά» και να εναρμονιστούν με τις αισθητικές αντιλήψεις της ύστερης Αναγέννησης.

Το δυτικό πρόσκτισμα διαθέτει μία μοναδικότητα εξαιτίας του σταυροθολίου, καθώς στην ευρύτερη περιοχή, τουλάχιστον σύμφωνα με τα σωζόμενα μνημεία, δεν έχει εντοπισθεί αντίστοιχη κατασκευή. Μόνο στον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλο της Κουμπελίνας στο Χουμεριάκο, υπάρχουν σταυροθόλια στα γωνιακά διαμερίσματα, αλλά τα δύο κτήρια απέχουν πάνω από εκατό χρόνια (Χρονάκη, *στον παρόντα τόμο*). Συνεκτιμώντας και την οξυκόρυφη φωτιστική θυρίδα της πρόσοψης, που δηλώνει βενετογοθθικές επιδράσεις, το κτήριο πρέπει να χρονολογηθεί στην ίδια χρονική περίοδο με τον τοιχογραφικό του διάκοσμο,

6 Στον οικισμό της Κριτσάς την ίδια περίοδο ανεγείρονται επίσης οι ναοί της Παναγίας Οδηγήτριας και του Αγίου Παντελεήμονα.

δηλαδή στις αρχές του 14ου αι., περίοδο κατά την οποία χρονολογούνται οι περισσότεροι τοιχογραφημένοι ναοί της περιοχής.

Ο αρχικός ναός είναι εξαιρετικά μικρών διαστάσεων με ιδιαίτερο στοιχείο τις κόγχες εκατέρωθεν της κεντρικής υψίκορμης αψίδας του ιερού. Αντίστοιχες κόγχες υπάρχουν σε αρκετά μεσοβυζαντινά μνημεία της Κρήτης. Ενδεικτικά αναφέρουμε την Παναγία Κουμπελίνα στο Χουμεριάκο, που είναι γεωγραφικά και το πλησιέστερο παράδειγμα (Χρονάκη 2010, 248-249, σκ. 8, 12), την Κερά Λιμνιώτισσα στην Επισκοπή (Βολανάκης & Κατσαλής 2014, 88), τον Άγιο Ευτύχιο στο Χρωμοναστήρι (Γιαπιτσόγλου 2014, 33, εικ. 14-15), την Παναγία στα Μυριοκέφαλα (Ανδριανάκης 2011, 335, εικ. 26). Πολύ πιο κοντά τυπολογικά στο υπό μελέτη μνημείο είναι το παλαιότερο κλίτος της Κεράς Καρδιώτισσας κοντά στο Οροπέδιο Λασιθίου, όπου ο αρχικός ναός ήταν επίσης μονόκωρος (Γκράτζιου 2010, 212, εικ. 229). Οι κόγχες στους ναούς της Καρδιώτισσας, της Λιμνιώτισσας και των Μυριοκεφάλων κοσμούνται με παραστάσεις αγίων, όχι όμως με γυναικείες μορφές, όπως στον Χριστό. Το θέμα παραμένει ανοικτό και χρειάζεται παραπάνω διερεύνηση. Όμως, κατά πάσα πιθανότητα το μικρό μονόκωρο κτίσμα της πρώτης κατασκευαστικής φάσης ανήκει στη μεσοβυζαντινή περίοδο και σε έναν τύπο επαρχιακών ναών αυτής της εποχής. Η χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου ενδυναμώνει την παραπάνω θέση, αλλά η μικρή έκταση και η κακή κατάσταση διατήρησής του δεν επιτρέπουν βεβαιότητες. Αναμφίβολα όμως τα μέχρι τώρα συμπεράσματα δεν αποδυναμώνουν τη θέση που είχαμε διατυπώσει μέσα από τη μελέτη της ιστορικής τοπογραφίας της περιοχής (Μοσχόβη 2009, 202), ότι ο οικισμός του Χριστού ενδέχεται να αποτελούσε τον αρχικό οικιστικό πυρήνα «του χωριού της Κριτζέας» κατά τη βυζαντινή περίοδο· αντίθετα, την ενισχύουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδριανάκης, Μ., 1991. Νέα στοιχεία και απόψεις για τη μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο. Στο: *ΣΤ' Κρητολογικό*, τόμ. Β', σ. 9-34, πίν. 1-25.
- Ανδριανάκης, Μ., 2011. Η μνημειακή αρχιτεκτονική στην Κρήτη της Β' Βυζαντινής περιόδου. Στο: *Ι' Κρητολογικό*, τόμ. Α', σ. 309-361.
- Ανδριανάκης, Μ. & Γιαπιτσόγλου, Κ., 2012. *Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης*. Ηράκλειο: Οικουμενικόν Πατριαρχείον, Ιερά Επαρχιακή Σύνοδος της Εκκλησίας της Κρήτης - Μ.Κ.Ο. «Φιλοξενία».
- Βολανάκης, Ι. & Κατσαλής, Γ., 2014. *Βυζαντινοί, Μεταβυζαντινοί και Νεότεροι ναοί τῆς Δήμου Επισκοπῆς*. Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης.
- Γιαπιτσόγλου, Κ., 2014. Ανασκαφικά δεδομένα και παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού του Αγίου Ευτυχίου στο Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου. Προκαταρκτική παρουσίαση. Στο: *Ευμάθιος Φιλοκάλης. Ανάδειξη βυζαντινών μνημείων Κρήτης και Κύπρου*. Ρέθυμνο: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - 28η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων & Υπουργείο Συγκοινωνιών και Έργων - Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, σ. 25-41.

- Γκράτζιου, Ό., 2010. *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μοσχόβη, Γ., 2009. Διερεύνηση της πολεοδομικής εξέλιξης του οικισμού της Κριτσάς Μεραμπέλλου κατά την περίοδο της βενετοκρατίας. Στο: Ό. Γκράτζιου & Χ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 191-202.
- Μοσχόβη, Γ., 2010α. Ιστορική τοπογραφία της Κριτσάς Μεραμπέλλου κατά τη βενετοκρατία. Στο: *Γ' Κρητολογικό*, τόμ. Β1, σ. 87-106.
- Μοσχόβη, Γ., 2010β. Κατασκευαστικοί και μορφολογικοί μετασχηματισμοί σε ναούς της πρώιμης βενετοκρατίας στο νομό Λασιθίου. Στο: *ΑΕΚ*, 1, σ. 251-263.
- Μυλοποταμιτάκη, Α., 2005. *Ο ναός της Παναγίας της Κεράς Κριτσάς*. Ηράκλειο.
- Παπαδάκη-Oekland, Σ., 1967. Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της. *ΑΔ*, 22, Μελέται, σ. 87-111.
- Παπαδάκη-Oekland, Σ., 2000. Πρωτοβυζαντινή και Βυζαντινή περίοδος. Στο: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του. Περιήγηση στο χώρο και στο χρόνο*. Άγιος Νικόλαος: Π.Ο.Δ.Α.Ν.-Ν.Α.Λ., σ. 49-89.
- Πατεδάκης, Μ., 2011. Στοιχεία επιγραφικής σε τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης κατά το 13ο και 14ο αιώνα. Στο: *Γ' Κρητολογικό*, τόμ. Β2, σ. 205-224, πίν. 13-18.
- Χρονάκη, Δ., 2010. Στοιχεία διαμόρφωσης όψεων σε μεσοβυζαντινά μνημεία του Νομού Λασιθίου. Στο: *ΑΕΚ*, 1, σ. 238-250.
- Χρονάκη, Δ., *στον παρόντα τόμο*: Ο ναός της Παναγίας Κουμπελίνας στο Χουμεριάκω. Εργασίες αποκατάστασης, σ. 619-633.
- Gerola, G., 1908. *Monumenti veneti nell'isola di Creta: ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del r. Istituto*, τόμ. II. Venezia: R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti.
- Gerola, G., 1932-1940. *Monumenti veneti nell'isola di Creta: ricerche e descrizione fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del r. Istituto*, τόμ. IV. Venezia: R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti.
- Gerola, G. [Κ. Λασιθιωτάκης μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις], 1961. *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

THE CHURCH OF THE LORD CHRIST (AFENDIS CHRISTOS) AT KRITSA.

PRELIMINARY OBSERVATIONS ON THE ARCHITECTURE AND FRESCOES

GEORGIA MOSCHOVI

The two-aisled church of the Lord Christ at the village of Kritsa, during the Venetian rule, was a point of reference for the settlement which was at that time called 'Christo'.

The southern part consists of small aisled vaulted building added in the 14th c. and a square planned, groin vaulted building. The northern aisle, dedicated to Saints Anargyroi, was built in 1877 and is the work of craftsmen from Karpathos island.

The restoration works, that were carried out at the church with funding from the National Strategic Reference Framework (NSRF) - ROP Crete, allowed the research of constructive and archaeological characteristics. Distinctive feature of the original church are the two small niches, on either side of the central apse of the temple. Such niches are to be found in the Middle Byzantine churches of Crete.

Furthermore, fragments of frescoes were revealed, dating from the late 12th to the early 13th c. Finally, the cleaning of the secondary building's frescoes, helped enhance a superb Last Judgement ensemble; a work by the same workshop that created the frescoes located by the central aisle of Panagia Kera in Kritsa, dated early 14th c.